УДК 821.512.145

А.Ф. Ганиева

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА МИЛЛИ АСЫЛНЫ САКЛАУЧЫ АНА ОБРАЗЫ

В образе матери наряду с общечеловеческими чертами, присущими всем народам, отражается и самобытный менталитет каждого народа – мировоззрение и образ жизни. Автор статьи отмечает, что татарские писатели как древних времен, так и современности часто обращаются к этому образу, расширяя его значение, и в целях укрепления национального самосознания возвышают его до статуса архетипа.

В статье представлены итоги исследования, основанного на материале произведений Г. Исхаки, Г. Ибрагимова, М. Джалиля, А. Баянова, З. Хакима и др. авторов.

Ключевые слова: татарская литература, проза, архетип, образ матери.

The image of mother, along with the universal human traits inherent in all nations, reflects the original mentality of each nation – the worldview and way of life. The author of the article notes that Tatar writers of both ancient times and modern times often refer to this image, expanding its meaning, and in order to strengthen national consciousness elevate it to the status of an archetype.

The article presents the results of a study based on the material of the works of G. Iskhaki, G. Ibragimov, M. Jalil, A. Bayanov, Z. Hakim, etc. authors.

Keywords: tatar literature, prose, archetype, mother image.

Аналитик психологиядә кеше шәхесе структурасын, аның эчтәлеген ачу кысаларында өйрәнгән һәм архетип төшенчәсен фәнни әйләнешкә керткән швейцарияле галим К.Г. Юнг ана образының аң төпкелендәге төп архетип булуын әйтә: «Сам по себе он принадлежит к величайшим ценностям человеческой души и потому заселил все олимпы всех религий» [Юнг], К. Юнгча, ана архетибы күп аспектларда каралырга мөмкин. Киң мәгънәдә ул, – гомумән, хатын-кыз: ана, әби, каенана, туендыручы яки бала караучы, нәсел башында торган алиһә, Мәрьям ана һ.б. Тагы да киңрәк алганда, җәннәт, табыну йорты, шәһәр, ил, күк, җир, урман, диңгез, ай, материя, хәтта җир шары яки галәм үзе һ.б. Тар мәгънәдә исә, – туу, барлыкка килү урыны: сөрелгән басу, бакча, мәгарә, агач, чишмә, кое, савыт формасындагы гөл (гөлчәчәк яки лотос гөле), хайваннардан сыер, куян, ана бүре, гомумән, ярдәм итүче җан ияләре. Архетипта милләтнең борынгыдан килгән мифик күзаллаулары, социаль-иҗтимагый яшәү шартлары, фәлсәфәсе, дөньяга карашы чагыла.

Татар әдәбиятында ана архетибы аерым өйрәнелмәсә дә, хатын-кыз образының бирелеше ягыннан каралган хезмәтләр языла. Мисалга, А.А. Шәмсутованың «Идейно-эстетическая эволюция проблем феминизма в творчестве Г. Исхаки (1897–1954)» (2000),

С.Р. Никишинаның «Проблема женской эмансипации в татарской литературе начала XX века» (2002), Д.М. Хәйруллинаның «Образ женщины в русской и татарской литературе 1890–1917 гг. на примере творчества Г. Исхакова и М. Горького» (2005), Л.К. Хисмәтованың «Художественные особенности творчества Мадины Маликовой» (2009), М.С. Хөснетдинованың «Система женских образов в романах Якуба Занкиева» (2010), А.А. Фаттакованың «Женские образы в татарской просветительской литературе» (2011) хезмәтләрен китерергә мөмкин.

Ана архетибы тудыручы, дөньяга тереклек ятучы буларак барлык халыкларга карый, әмма әлеге образ һәр халыкның үзенә генә хас менталитетын – дөньяга карашын, яшәү рәвешен сеңдергән. Будда һәм христиан диннәрендә (кайбер конфессияләрендә) ана Алланы дөньяга китерүче итеп карала һәм аңа табыналар. Исламда ана – гадәти кеше, әмма иң зур хөрмәткә лаек зат. Алдагы диннәрдә ана изгеләштерелсә, исламда баланың анага мөнәсәбәте алгы планга куела. Ата-ана ризалыгы – Аллаһ ризалыгына тәңгәлләштерелә. Әлеге карашлар, табигый, сүз сәнгатендә дә чагылыш таба. Борынгы төрки Орхон-Енисей истәлекләрендә Билге каганның энесе, полководец Күлтәгин (732–735 еллар) хөрмәтенә язылган текстта шундый сүзләр бар: «Атам Илтериш каган һәм анам Илбилгә-хатын» кытайлар изүеннән котылып, туган җиребезгә урнашып, төрки дәүләт төзи алган! [История татар..., 2002, с. 411].

Татар әдәбиятында анага ихтирамлы мөнәсәбәт борынгы әдәбияттан ук килә. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында үсеш алган татар реалистик прозасы да үзенең башлангыч чорында ук гаиләне иң мөһим кыйммәт дип билгели. Шул ук вакытта мәдәни күтәрелешне тәэмин иткән мәгърифәтчеләр төп игътибарны, милли кыйммәтләрне алдагы буынга тапшыручы буларак, хатын-кызга, аерым алганда, ана образына юнәлтәләр. «В творчестве писателей-просветителей второй половины XIX – начала XX столетия особое место уделяется созданию женских образов, через которые проявляется позиция автора решении сложных, актуальных проблем времени» [Фаттакова, 2011, с. 3]. Иҗатында милли идеяне аеруча көчле яңгыраткан Г. Исхакый үз әсәрләрендә ана образына зур мәгънә йөге сала. Мисал өчен, «Остазбикә» хикәясендә Сәгыйдә, физиологик яктан бала табу мөмкинлеге булмаса да, рухи яктан ана булуга ирешкән хатын-кыз итеп бирелә. Вахит хәзрәтнең варисы булмау зыялы, затлы нәсел җебенең өзелүенә китерәчәк. Сәгыйдә ирен яшь хатынга өйләндереп, проблеманы чишү юлын таба. Әлбәттә, бу адым ансат кына эшләнми, Сәгыйдәнең күңел газаплары тирән психологик кичерешләрдә тасвирлана. Язучы төп героиняны шәхси тойгыларны җиңеп, югары бәхеткә ирешүче буларак күрсәтә һәм нәселне саклап калуны – ыруг, милләтне саклау дәрәҗәсенә үстерә.

Г. Исхакыйның «Зөләйха» драмасы патша самодержавиесенең татарларны көчләп чукындыру вакыйгаларына багышлана. Аның төп

персонажы рухи һәм физик газаплар күреп тә, динен, иманын саклап калу өчен гомерен дә кызганмаган милли героиня буларак сурәтләнә. Монда ана-ул мөнәсәбәте гадәти булмаган югарылыкта карала. Зөләйха улының рус рухание булырга җыенганын белгәч, аңардан баш тарта. Үләр алдыннан Захарның Әхмәткә әйләнеп, ислам динен кабул итүен белгәч кенә, улын кичерә. Ана өчен баланың иманы беренче урында. «Материнство Зулейхи – образец эстетики классицизма. В практике мировой литературы немало произведений, в которых оправдывается отрешение матери от сына или дочери во имя интересов нации и государства. Это не просто мать конкретного семейства, ее образ приобретает символическое значение матери нации, матери всего татарского народа. С гордостью несет Зулейха свой «крест». Поруганная властями, насильно оторванная от родной семьи, из милой ее сердцу этнической среды, женщина самоотверженно борется за сохранение своего этнического и гендерного самосознания. Она не желает становиться маргиналом. В этом заключается ее эстетическая ценность, и ее образ возводится до уровня святыни» [Хайруллина, 2015, с. 18]. Г. Исхакый үзенең әлеге әсәрендә милләт һәм диннең бөтенлеген, аларның кеше тормышында мөһим факторлар, кешене кеше итүче рухи төшенчәләр булуын ассызыклый. Зөләйха рухын, иманын саклаучы, намусына тугры калган горур милләт вәкиле булып кабул ителә.

Г. Ибраһимовның да инкыйлабка кадәрге чор иҗатында милли идеянең көчле булуын күрәбез. Аның әлеге дәвер әсәрләре арасында иң гүзәле саналган «Яшь йөрәкләр» романында кешенең дөньяга карашын киңәйтүдә, рухи матурлык тәрбияләүдә, милләтнең үзбилгеләнешендә, үсешендә һәм танылуында милли сәнгатьнең әһәмиятле роль уйнавы ассызыклана. Роман геройларның эчке каршылыгын, фәлсәфи уйлануларын, психологик кичерешләрен оста сурәтләве белән татар әдәбиятында үз чоры өчен яңалык була. Авторга рус классик романнары тасвири чараларын, кешенең рухи халәтен ачу үрнәкләрен өйрәнү иҗади җим булып хезмәт иткән. Г. Ибраһимов шулар үрнәгендә мәхәббәтнең татар холкына, менталитетына гына хас үзенчәлекләрен гаҗәеп осталык белән тасвирлый. Мәрьям белән Зыяның саф, керсез сөюе, җир мәхәббәте генә булмыйча, илаһилаштыру дәрәҗәсенә күтәрелеп сурәтләнсә, ана-бала мөнәсәбәтләре якты, нурлы, укучы күңеленә үтеп керерлек җылылык белән чагылдырыла. Зөләйханың сөекле газиз улын солдатка озату газаплары укучы күңеленең иң нечкә кылларын тибрәтерлек сентименталь ноталарда бирелә. Зыя солдатка алынды дигән көннән башлап, ана сүз белән аңлатып бирә алмый торган хәсрәткә төшә:ябыга, көя, «зур күзләре әллә кая эчкә батып, һәрнәрсәгә авыр, җитди, өмитсез карый торганга» [Ибраһимов, 2018, б. 422] әйләнә. «Дөньясы тузылган, эшләрендә тәртип беткән... Намазларын гадәттәгедән озак һәм күп укый. (...) Дөнья тын, авыл йокыга чума, өйләрдә ут сүндерелеп, Һәркем онытыла, икенче дөньяга китә – менә шул вакыт ул намазлыгын җәя,

янына басып кына кечкенә шәмен куя да тын вә ярым караңгы өйдә, пакь намазлык өстендә кулында тәсбих, алдында «Коръән» улдыгы хәлдә, сынган күңелдән илаһи бер хөлус» (ихласлык) белән тәңрегә тәүбәсен, догасын, теләген гарыз итә – ялына, ялвара. Бәгъзан шул хәлдә таңнар атып китә...» [Ибраһимов, 2018, б. 423]. Аның кичерешләрендәге әһәмиятле бер моментка игътибар итү кирәк. Әни кешегә бала һәрвакыт газиз. Тик автор иҗат иткән инкыйлабка кадәрге чорда – интернационализм идеясе сеңдерелгәнче – халыкта милли, дини асылны саклау хисе көчле була. Зөләйханың борчылуы улының җан һәм тән исәнлеге өчен генә түгел, ул аның «мыжгырдап торган чәчле, тәреле адәмнәр арасында, башында картус булган хәлдә, бисмилласыз, сул кулы белән тотып чучка ите ашап [Ибраһимов, 2018, б. 423] утыруыннан, «Коръән укый торган тавышының бетүеннән», «йөзенең урыс төслегә әверелүеннән» [Ибраһимов, 2018, б. 423] курка. Ана кеше баласының рухын, иманын кайгырта. Исхакый драмасындагы кебек, монда да, шулай ук Г. Тукайның «Ана догасы» шигырендә, Ф. Әмирханның «Зәгыйфь карчыкның корбаны» кебек хикәяләрендә дә ананың баласы өчен Алладан сорау мотивы кабатлана. Болар исә революциягә кадәрге әдипләр иҗатында иман һәм рух бөтенлегенең бәдәни яшәештән өстен куелуын күрсәтә.

Октябрь инкыйлабыннан соң гаилә институты тамырдан үзгәрә. «В первые годы существования советской власти семья и брак как социальные институты целенаправленно разрушались на законодательном уровне, действительно, “до основанья”. Одновременно активно вырабатывались и внедрялись новые моральные нормы и ценности, взамен прежних “буржуазных”. По сути, произошла девальвация морально-нравственных норм, общечеловеческих ценностей, которые можно было не учитывать в отношении “врагов”, “чужих”, даже если речь шла о членах семьи. Семья, по сути, была приспособлена к задачам тоталитарного государства» [Володина, 2013].

Моның белән хатын-кызның – ананың әдәбиятта сурәтләнешенә дә үзгәрешләр килә. Ана буыннан буынга тапшырылып килгән гаилә кыймммәтләрен саклаучы түгел, ә яңа җәмгыять төзүдә катнашучы – иҗтимагый эшчәнлек алып баручы һәм соңрак, социалистик реализм таләп иткәнчә, революцион үсештә сурәтләнергә тиеш була башлый. Әмма татар әдәбиятында М. Горькийның Пелагея Ниловнасы (социалистик реализмның беренче әсәре буларак бәяләнгән «Ана» романы, 1906) үрнәгендәге иҗтимагый карашлар үзгәрешен киң фәлсәфипсихологик планда гәүдәләндергән образны табуы кыен. Бездә хатын-кыз язмышы сурәтләнгәндә аның ире белән үзара мөнәсәбәтенә дә зур урын бирелә.

Инкыйлабтан соң совет хөкүмәте татарның дәүләтчелек тарихын каралтып күрсәтү, Казан ханлыгына тискәре караш тәрбияләү сәясәте алып бара башлый. Партия идеологиясен данларга мәҗбүр язучылар мондый мәсьәләләрне үзенчәлекле хәл итә: мисал өчен, М. Җәлилнең «Алтынчәч» либреттосында, Ф. Урманчеев язганча, «переплелись

идеи борьбы за национальную независимость и идеи упорной и продолжительной социальной борьбы» [Урманчеев, 1984, с. 164].

М. Җәлилнең үз әсәре нигезенә Җик Мәргән мифологик дастаны сюжетын сайлавы гаҗәп түгел. 1930–1940 еллар әдәбиятында халык авыз иҗаты иркен кулланыла башлый. Моның сәбәбе берничә фактор белән билгеләнә. Беренчедән, гомумсовет күләмендә фольклористика аерым фән буларак аерылып чыга һәм күп өлкәдә аңа игътибар арта. Икенчедән, халык авыз иҗаты язучыларга тар идеологик кысалардан котылу чарасы һәм шул ук вакытта миллилекне чагылдыруның бер юлы була. Әлеге Болгар һәм Казан ханлыгы чоры тарихи вакыйгаларына килеп тоташкан әкияти дастан да шагыйрьгә халыкның милли идеяләрен чагылдырырга мөмкинлек бирә.

«Алтынчәч» либреттосының үзәгендә дошман тарафыннан күп газапларга дучар ителгән, тугыз баласы, туксан тугыз турыны булган ана тора. «Көчле рухлы, язмышның сындырып сынауларына да бирешмәгән, бетүгә хөкем ителгәннән соң да югалмаган Тугзак ана татар халкының символик гәүдәләнеше, башбирмәс образы булып аңлашыла» [Мостафин, Йосыпова, 2014, б. 274]. Язучы милләт сүзен кулланмаса да, шул мәгънәдә килгән ыруг төшенчәсен бирә.

Бетермәкче идең ыругымны,
Менә – үзем, менә – улларым.
Халык мәңге үлми [Җәлил, 1976, б. 319].

Тугзак образында татар милли анасы архетибы гәүдәләндерелә. Әсәрдә сурәтләнгән социаль каршылык – ыругның ханга каршы көрәше – идеологик мотив. Берләшү һәм халыкның азатлык яклап яуга күтәрелүе төп идея булып тора, һәм бу Тугзак ана образы аша башкарыла.

Билгеле, мондый эчтәлекле әсәр утызынчы елларда тәнкыйтькә дучар була. Ф. Мөсәгыйть аңа «буржуаз караш калдыклары» дигән бәя биреп, мәкалә бастыра [Мөсәгыйть, 1937, 21 авг.]

Бөек Ватан сугышы һәм аннан соңгы еллар поэзиясендә ана тынычлык, кешелеклелек, тормыш, Туган ил, Ватан символларында килсә, проза һәм драматургиядә татар хатыны Миңлекамал, Нәфисә, Сания кебек, үзен Ватанга һәм партиягә багышлаган образларда гәүдәләндерелә. Алтмышынчы еллардан соң ана образына кабат милли эчтәлек салына башлый. Ә. Еники беренчеләрдән булып, «Әйтелмәгән васыять» (1965) повестендагы Акъәбине тормышта үзенең аналык вазифасын рухи-мәдәни кыйммәтләрне саклауда күрүче героиня буларак сурәтли. Әмма мирас итеп тапшырылырга тиешле кыйммәтләрне ул тапшыра алмый кала: яңа чор кешеләре булып формалашкан үз балалары, оныклары аны аңламый. Заман үзгәреше китереп чыгарган әлеге буыннар алмашындагы өзеклек авторның милләт киләчәге өчен сызлануы буларак җиткерелә.

Үзенең сәнгати фикерләве белән башкалардан аерылып торган Ә. Баянов «Тау ягы повесте»нда (1972) татар анасы архетибының

мәгънәсен үстерә. Бик үк гадәти булмаган тормыш материалы нигезендә язучы милли-фәлсәфи проблемаларны киң планда күтәрә. Приютта үскән Тәбрик исемле егет армия хезмәтеннән соң туган ягына – авылына кайта. Максаты – әнисен, әтисен табу, приютка бирелүенең сәбәпләрен ачыклау. Бер яктан, анасының күптән вафат булуы, үз атасының да, үги атасының да вак җанлылыклары һәм шуның аркасында әнисен үлемгә җиткерүләре, аларга үзенең кирәксезлеген тою – тирән психологик кичерешләрдә бирелә. Әмма, икенче яктан, Тәбрик Тугаш бабасын таба, туганы итеп якын күрүче Сөембикә апасы, аның чибәр кызы Гөләндәм белән таныша, ягымлы йөзле, яратып, көн дә чиратлап кунак итүче авыл халкы белән аралаша.

Ә. Баяновның һәр мәсьәләгә үзгә караш алып килүе әлеге повестенда да күренә: язучы үткән һәм киләчәк заман буыннары арасындагы бәйләнешкә башка яктан карый. Кешенең үткәнгә ихтирамлы булырга тиешлеге бәхәссез. «Бүгенге көн никадәр матур һәм мәгънәле, киләчәк көн никадәр якын һәм мавыктыргыч тоелса да, кешегә алар гына җитми, аңа тагын үткән тормыш та кирәк, үзенең каян килеп чыкканын да белү кирәк икән. Үз дәрәҗәсен тояр өчен, кимсенмәс өчен, ятимлек сизмәс өчен – бүгенге көн генә түгел, тарих та кирәк икән адәм баласына» [Баянов, 1979, б. 11]. Әмма «үткән»нең кешелек бурычы үтәлгәнме? Лаекмы ул киләчәк буыннарның хөрмәтенә? «Бабайлар каберлеге, алар белән очраша торган җир, янәсе. Ата-баба йоласы. Син дә ихтирам итәргә, мәхәббәт белән искә алырга, үзең башланган суга һәм туфракка табынырга тиеш. Ә алар, ул бабайлар, Тәбрикне ихтирам иткәннәр микән соң? Уйладылар микән аның җиргә киләчәге һәм язмышы нинди булачагы турында?! <...> Ә ни өчен ихтирам итәргә, ни өчен табынырга тиеш әле Тәбрик аларга? Үзләренең иң кадерле байлыкларын, йөрәк хисләрен түгел, хәтта телләрен, моңнарын да мирас итеп бирә алмаган ата-аналар хакына гыйбадәт кылу мөмкинме? Нәрсә хакына?» [Баянов, 1979, б. 93]. Шулай итеп, язучы буыннар арасындагы мөнәсәбәт мәсьәләсен башка яссылыкта күтәрә. Һәр кеше – үткән белән киләчәкне бәйләүче буын. Тарихыңны белү генә аз, син киләчәк буын алдында җавап та тотасың. «Йөрәк хисләре»ң белән бергә телеңне, моңыңны тапшыру – синең бурычың.

Автор халык мифологиясенә еш мөрәҗәгать итә (адәмнең балчыктан яратылуы, Алып батыр турындагы риваятьләр һ.б.). Символик образлар, кинаяле гыйбарәләр, метафорик чагыштырулар (буш йорт – буш җан, карачкы – кеше, кое төбе – халык хәтере, салкынлык, боз сөңгеләре һ.б.) куллану әсәрнең эчтәлеген күпмәгънәле итә. Шәҗәрә һәм аның януы, Болгар хәрабәләре, чишмә, кое, сандугач, гөлҗимеш, тау бөркетләре кебек символлар исә милли чынбарлыкны чагылдыру өчен файдаланыла. «Егетнең уйларын һәм язучының фәлсәфи карашларын туплаган лирик каймалар, чигенешләр хасил иткән бу катламда язучы татар тарихының символик урыннарын телгә ала һәм Тәбрик язмышын милләт язмышы белән янәшә кую – тагы бер яшерен эчтәлек тудыру омтылышы да ясый» [Заһидуллина, 2015, б. 287].

Повестьта ана архетибы киң мәгънәдә алына. Тәбрик өчен ана конкрет образдан Туган җир образына үстерелә. Тәбрикнең анасын эзләп кайтуы – асылга кайту, милли үзбилгеләнешен ачыкларга омтылыш булып аңлашыла. «Әлеге яссылыкта Тәбрикнең үз асылын, нәсел башын табарга тырышуы татар халкының үз тарихын эзләве белән кисешә» [Надыршина, 2014, б. 152].

З. Хәкимнең «Ана җыры» (2020) әсәре тема-идея, проблема ягыннан, шулай ук кайбер образлары белән дә «Тау ягы повесте»на бик якын. Рахман да, Тәбрик кебек, балалар йортында үсә, армия хезмәтеннән соң әнисен, әтисен ачыклау нияте белән туган ягына кайта. Ике әсәрдә дә сюжет кызыксындыру-интрига белән алып барыла. Шулай да, З. Хәким, Ә. Баяновтан аермалы буларак, төп геройны милли идеалга якынайта, XXI гасыр кешесенә үрнәк-өлге булып торучы образ итеп эшли.

«Ана җыры» фәлсәфи, лирик һәм сентименталь катламнардан тора. Ул төрле дәрәҗәдәге укучылар өчен кызыклы, чөнки ананың баласын югалтуы һәм аның еллар үткәч кенә табылуы – борынгы дөнья әдәбиятыннан алып, бүгенге массачыл әдәбиятка караган әсәрләргә кадәр иң киң таралган мотивларның берсе. Романдагы милли-фәлсәфи катлам исә аны массачыл әдәбияттан югары күтәрә.

Рахман – дөньяны музыка аша танып белүче герой. Өч яшенә – анасыннан аерылганчыга кадәр хәтерендә сакланып калган көй аны үз асылын билгеләүгә алып килә. Ә. Баянов повестендагы кебек, монда да ана образы киң планда килә. Ана – дөньяга китерүче, аның аша тел, моң, милләт төшенчәләре билгеләнә. Рахман бүгенге заман герое һәм аның язмышы фонында шәхес-милләт проблемалары үрелеп бара.

Романда күнегелгән, җайга салынган тормышның җимерелүе, ягъни хаос башлану вакыты итеп туксанынчы еллар күрсәтелә. Ил җимерелә – язмышлар җимерелә. Шул болгавыр елларда Рахман исемле сабый, анасыннан аерылып, пассажир поездында ерак Белоярск каласына китә. Балалар йортындагы тормышның тышкы ягына әһәмият бирмичә, автор игътибарын героеның рухи дөньясына юнәлтә. Абсолют ишетү сәләтенә ия баланың күңеле, әлбәттә, башкалар белән бер төсле була алмый. Өч яшенә кадәр хәтерендә аерым мизгел, күренешләр генә булып калган дөньяны, аеруча әнкәсенең бишек җырын, моңлы тавышын ул беркайчан да онытмый. Әлеге моң алга таба Рахманның үз-үзен табуына алып килгән юлга әверелә.

Әсәрдә җыр тарихи хәтерне саклаучы символ булып килә. Шундый матур мотив үрнәген Р. Батулла үзенең «Сөембикә» романында биргән иде. Болгар ханы кызы Гайшә бәгимнең фаҗигалы тарихлы көе гасырлар аша үтеп, Казан ханлыгы кешеләренең күңелендә дә яшәвен дәвам итә. Ул көйнең мәгънәсен үз тамырларын белгән, илен сөйгән, таза рухлы геройлар гына аңлый. «Ана җыры» әсәрендә дә көй, туган тел кебек, кеше асылының күрсәткече, миллилекне саклаучы рухи хәзинә, илаһи көч буларак бирелә.

З. Хәким, Ә. Баянов кебек, ата образының заманга бәйле үзгәргән модификациясен бирә. Вәсим Мәрзияне (Рахманның әнисен) улына бер яшь вакытта ук ташлый. Инде күп еллар үткәннән соң, егерме өч яшьлек чибәр егет каршына килеп баскач та, анда аталык хисләре уянмый. Соңгы ярты гасырда ата-ул мөнәсәбәтләренең җимерелүе – ир кешенең киләчәк буын алдында җаваплылык тоймавы тормышны хаоска китерүче сәбәпләрнең берсе буларак күрсәтелә.

«Ана җыры» романы, Д. Заһидуллина язганча, «Татар әдәбиятының милли-иҗтимагый юнәлешле традицияләрендә, кеше язмышы янәшәсендә милләтнең үткәне – бүгенгесе – киләчәге юлын, траекториясен сызган әсәр булып чыккан» [Заһидуллина, 2020, б. 149]. Авторны җәмгыятьтәге кешеләрнең туган телгә, милли сәнгатькә, үткәнгә мөнәсәбәте борчый һәм ул уңай геройларының сөйләмнәре, яшәү рәвешләре аша үз позициясен җиткерә, киләчәктә татар милләтенең үсеш юлларын күрсәтергә омтыла. Татарларның татарча сөйләшмәве, үз милләтеннән йөз чөерүе (Тимур, Асия образлары) әсәрдә үтемле чараларда бирелә. Чит мохиттә үскән Рахман моңа нык гаҗәпләнә. Моның белән язучы укучыга әлеге хәлнең гайре табигый күренеш булуын аңлатырга тели. Шулай ук язучы яшәү мәгънәсе мәсьәләсенә тукталa һәм кешенең тормышта максаты булырга тиешлеген билгели, ә татар кешесе өчен ул ачык – үз теленне саклау, милләтенә хезмәт итү (Тимур белән әңгәмә).

Романда Рахман тормышында хәлиткеч роль уйнаган Фәйрүзә апа образы бар. Үзенең җыры-моңы белән ул сабый күңелен кузгатып җибәрә һәм баланың хәтерендә сакланган татарлык хисләрен уята. Рахманга ана җылысы биргән әлеге ханым татар анасы архетибы булып тора, Татарстаннан читтә яшәүче үз балаларына гына түгел, детдом баласы Рахманга да дөрес һәм милли тәрбия бирә.

Әсәрнең исеменә чыгарылган «Ана җыры» бөтен хикәяләүгә тон бирә һәм шул ук вакытта повестьның фәлсәфи проблематикасы үсеш векторын билгели [Хәбетдинова, 2020, б. 169]. «Кайбер җырлар иркәләп йоклата да, җилкетеп уята да. Елата да, елмайта да. Андый аһәң гүя башка дөньядан килә, икенче планетадан, башка күкләрдән агыла. Искиткеч матур көй, тантаналы моң, акыл белән генә төшенеп булмый торган җыр. Әйтерсең лә, монда түгел, Җиһан тирәнлегендә туган, әмма газап белән шатлык тулы бу Җирдә дә үзенә урын тапкан һәм кешеләрнең күңеленә керү сәләтенә ия бөек җыр». [Хәким, 2020, б. 80] Әлеге «җыр»ның «ана җыры» булуы әһәмиятле. Автор аны анадан балага күчә торган милли код итеп күрсәтә һәм аны яшәү коды дәрәҗәсенә үстерә. Конкрет бу рольгә язучы татар кешесенең күңел халәтен ачарга ярдәм итүче Идел, Аерылу, Диңгез, Төн, Кайгы образларын туплаган борынгы халык җыры «Су буйлап»ны сайлый.

«Алтынчәч», «Тау ягы повесте», «Ана җыры» әсәрләрен берләштереп торучы бер мотив бар, ул – ир-егетнең үз асылын, милләтен ачыкларга омтылу. Фольклор әсәрләре нигезендә язылган М. Җәлил-

нең «Алтынчәч» либреттосында Җик Мәргән дә Тәбрик, Рахман кебек, ата-анасын ачыклау аша үзен табарга омтыла:

«Тик мин белмим, кайда
Минем туган илем?..
Кем соң атам, анам?
Кем соң нәселем минем? <...>
Килеп чыктым монда
Ерак киң даладан,
Ләкин туган җирем
Таба алмыйм һаман!» [Җәлил, 1976, б. 280].

Тугзак белән Җик Мәргән табышканнан соң, ана оныгын үз халкының иреге өчен көрәшкә чакыра. Шулай итеп, ана әсәрдә гаделлек һәм азатлык символы да булып килә.

Гомумән, ана архетибы күп очракта милли проблематика белән бәйле бирелә һәм асылны саклауда мөһим образ буларак еш файдаланыла. Бу – милли үзаң үскән, милләткә югалу куркынычы янаган елларда аеруча күзгә ташлана. Татар әдәбиятында ана архетибына борынгы чордан алып бүгенге көннәргә кадәр киң мәгънәви йөк салынып килә. Ул конкрет кеше, хатын-кыз образыннан милләт символына үстерелә. Ә ана-ул мөнәсәбәтләрендә, бигрәк тә улның анасын эзләү, табу мотивларында татар кешесенең яшәү мәгънәсен эзләве һәм табуы чагылдырыла. Димәк, татар язучыларының ана образын киңәйтүе – архетип статусына күтәрүе милли үзаңны ныгыту, милләтне берләштерү максатыннан эшләнә.

Әдәбият

Баянов Ә. Тау ягы повесте: повестьлар һәм лирик парчалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. 280 б.

Володина Н.А. Советская семья под контролем государства: 1917–1930-е гг. Современные проблемы науки и образования. 2013. № 5 URL: https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=10628. (дата обращения: 20.08.2021).

Древнетюркские рунические письмена: Памятники в честь Кюль-тегина и Тоньюкука (Приложения) // История татар с древнейших времен: в семи томах. Т. 1: Народы Степной Евразии в древности. Казань: Рухият, 2002. 552 с.

Җәлил М. Алтынчәч // Әсәрләр: дүрт томда. 2 т.: шигырьләр, либреттолар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 592 б.

Заһидуллина Д. Зөлфәт Хәким. «Ана җыры» // Казан утлары. 2021. Б. 149–152.

Заһидуллина Д.Ф. Әхсән Баян: прозага шигърилекне һәм шартлылыкны кайтару // 1960–1980 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр: монография. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 383 б.

Ибраһимов Г. Яшь йөрәкләр // Әсәрләр: 15 томда. 2 т.: повестьлар, роман / төз., текст, иск. һәм аңл. әзерл. Ә.Х. Алиева. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. 547 б.

Мостафин Р., Йосыпова Н. Муса Җәлил // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 5 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. Б. 264–286.

Мөсәгыйть Ф. Татар опера студиясе турында // Кызыл Татарстан. 1937. 21 авг.

Надыршина Л. Әхсән Баянов // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 6 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. Б. 139–159.

Урманчеев Ф.И. Джик-Мэген: Героический эпос татарского народа: Исследование. Казань: Татар. кн.изд-во, 1984. 312 с.

Фаттакова А.А. Женские образы в татарской просветительской литературе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тобольск. 2011. 22 с.

Хайруллина Д.М. Образ женщины в русской и татарской литературе 1890–1917 гг. на примере творчества Г. Исхакова и М. Горького: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2005. 24 с.

Хәбетдинова М. «Барысы да ачыкланмаган» // Казан утлары. 2020. Б. 168–178.

Хәким З. Ана җыры // Казан утлары. 2021. Б. 3–80.

Юнг К.Г. Психологические аспекты архетипа матери. URL: https://flibusta.biz/read-book/kniga-psihologicheskie-aspekty-arhetipa-materi-131698 (дата обращения: 20.08.2021).

Ганиева Айгөл Фирдинат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре